

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

מתוך

כרך ז, תשט"ז

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

על דרכי גלגולם של ניבים

כמלים הבודדות כן הניבים והביטויים פושטים צורה ולובשים צורה. לא הרי משמעותם בדור זה כהרי משמעותם בדור זה, ולא הרי אלה כהרי מקור מחצבתם. כל המשתמש בהם חייב לדעת בראש ובראשונה, מהי משמעותם באותה שעה ובאותו מקום, אך שימושם לא יהא שלם, אם לא ידע הכותב גם מקורם וגלגוליהם. ספר שיכלול כל הניבים כולם על כל תולדותיהם — צורך הש ה הוא, וברכה רבה בו.

1. מובן שאין להחזיר עטרה לישנה ולהתחיל להשתמש בניב ע"ס משמעותו המקורית, שלעתים אינה אלא השערה בלבד. יש להעיר ולהזהיר על כך בכל מחקר אטימולוגי, כי לא הכול כנראה יודעים שאין לערבב את האטימולוגיה בסימנטיקה. הנה, למשל, כותב אחד ממתרגמי כתבי ויליאם סארויאן (הוצאת כרמי את נאור, 1954, עמ' 172): „נכרי בעל מוח צופן את רגשותיו ושם את נפשו בכסו“, ובשולי העמוד מעיר הוא על הביטוי האחרון: „כלומר, סותם את פיו בידו (ראה נ"ה טורטשינר, איוב)“. אם נחליט ללכת בדרך זו ולהיות „מקוריים“, נצטרך ללוות כל ביטוי וכל מלה בהערה, ולעתים גם בהערה להערה.

תרומה חשובה לכך הוא האוסף הנאה של דב ירדן.
היסטוריה של עשרות ניבים כאן, ובטעם כתובה ובחן.
העיון בניבים, המובאים בספרו של ירדן בלבד, דיו
ללמדנו הרבה על דרכי גלגולם. רובם, כך למדים אנו, לא
היו במקורם אלא חלק של משפט רגיל, ובדרכים שונות
ניתקה משמעותם המקורית, ומשמעות חדשה ניתנה להם.

יש שהניב השגור מייחס אטימולוגיה חדשה למלה
שבמקור: „אבן בוחן“ שבישעיה כח, טז אינה אלא
אבן מבצר, מלשון „עפל ובחן“ (שם לב יד), ובימינו
משמעותה: קנה־מידה להעריך על פיו את הדברים, מלשון
בחינה ומבחן. המלה „מוגמר“, שבביטוי „בירך על
המוגמר“, שרשה „גמר“ הארמי, ומשמעותה במקורה
קצמים שמביאים לאחר הסעודה לקטר בהם את הבית, אך
בימינו דרשו משורש „גמר“ העברי.

1. דב ירדן, מדרש לשון, ניבים ופחגמים בגלגוליהם, הוצאת
קרית ספר, ירושלים, תשט"ז, 128 עמ'.

רבים מן הדברים המובאים כאן נתפרסמו תחילה בקונטרסי
„לשוננו לעם“.

עצתי יעוצה למחבר, שבמהדורה הבאה — שייתוספו בה בוודאי
חידושים הרבה — יתן דעתו לערוך את הניבים בשיטה כלשהי. אמנם
הניבים שבסוף הספר ערוכים בפרקים ע"פ שיטות שונות, כגון: „ביטויים
מודרניים במקורות קדומים“ (עמ' 80—94), „ניבים ופחגמים מתורת
הדקדוק“ (95—99), „מִהְיֵה החגים“ (100—105), „על הקמצן“ (106—109),
ועוד. אך הרוב מובאים בזה אחר זה בלא מיון כלשהו. מוטב לערוך
הכול בסדר מסוים ע"פ שיטה אחת, או לפחות בסדר אלפבית.

ואף בשמות פרטיים נעשה כן: „חרמה“ שבניב „רדף עד חרמה“ — שם מקום הוא בדברים א מד („וירדפו אתכם וכו' ויכתו אתכם בשעיר עד חרמה“). גזירת „חרמה“ מן „חרם“ (ע"פ במדבר כא ג) נתנה לו את המשמעות של ימינו. — וכן „סלע המחלוקת“ („על כן קראו למקום ההוא סלע המחלוקת“, שמ"א כג כה). ואולי גם ב „הדריך את מנוחתו“ אין ה„מנוחה“ שבמקור („הרדיפוהו, מנוחה הדריכוהו“ — שופטים כ מג) אלא שם מקום.

או שיש בניב שינוי משמעותן של המלים, כגון: „דמים תרתי משמע“. במקור — תמיהת חכמי התלמוד על המלה „דמים“, הבאה בשמואל א' כה לג בריבוי ולא ביחיד: הלא המלה „דמים“, ככל ריבוי, מורה לפחות על שניים, על שני מיני דם! ההוראה הרווחת היא: המלה דמים שתי משמעויות לה: דם וכסף.

ויש שהמשמעות החדשה שבניב היפוכה של משמעות המקור: „עקרת הבית“ שבתהלים קיג ט („מושיבי עקרת הבית אם הבנים שמחה“) — עקרה שאינה יולדת, ואילו בפיו: עיקרו של בית. — „מכל מלמדי השכלתי“. במקור (תהלים קיט צט): השכלתי וחכמתי יותר מכל המלמדים אותי. כפתגם הוראתו הפוכה: לומד אני מכל אדם („איזהו חכם, הלומד מכל אדם, שנאמר: מכל מלמדי השכלתי“, אבות ד א).

לפעמים נוצרת המשמעות החדשה מתוך ניתוק המלים ממקומם במשפט: „הלוך ושוב“ נמצא בבראשית ח ג („וישובו המים מעל הארץ הלוך ושוב“), ושם „הלוך“ אינו

אלא פועל עזר לשוב, מעין ויסע אברהם הלוך ונסוע
(שם יב ט). אך בצירוף „הלוך ושוב“, השגור בפינו, משמש
„הלוך“ כפועל שווה מעמד לפועל „שוב“.

ויש שמצרפים את המלים שלא כבצירופם במקור. „קול
קורא במדבר“ במקורו הוא: „קול קורא: במדבר
פנו דרך ה, ישרו בערבה מסלה לאלהינו“ (ישעיה מ ג).

גיבים הרבה מקורם בתפילה ובברכות: „קובע
ברכה לעצמו“ נאמר על היין, שיש לברך עליו ברכה
מיוחדת ואין ברכת הפת פוטרנו. „גומר עליו את
ההלל“ — הכוונה על מזמורי ההלל שקוראים אותם על כוס
היין הרביעי של ליל פסח. „הופך את היוצרות“ —
„היוצרות“ כאן הם הפיוטים הנאמרים בחגים בתפילת שחרית,
בעיקר אחרי תפילת „יוצר אור“. אם חל יום החג בשבת,
נוהגים להחליף את היוצרות המיועדים כרגיל לאותו יום
חג, ביוצרות אחרים.

וממשפטי ההלכה — כגון: „יצא בשן ועין“. ע"פ
ההלכה עבד כנעני, שאדוניו שיחת את עינו או הפיל את
שנו, משתחרר ויוצא לחפשי.

ומן הדקדוק ותורת הלשון — כגון: „שם את
הדגש“, „בהא הידיעה“, „מדבר בעדו“, „הפועל
היוצא“, „שם דבר“.

ועוד הרבה כיוצא באלו.

לכשיושלם ספר תולדות הגיבים, תהיינה נחירות יותר
דרכי גלגוליהם.